

В.С. Смородинський
доцент кафедри теорії держави і права
Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»,
кандидат юридичних наук

ПРАКТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ЦИВІЛІЗОВАНОЇ ДЕРЖАВИ

В. С. Смородинський. Практика Європейського суду з прав людини як чинник становлення сучасної цивілізованої держави. – Стаття.

Стаття є науковим дослідженням європейської судової доктрини верховенства права над державним свавіллям, стрижнем якої є практика Європейського суду з прав людини. Автором визначаються сучасні вимоги верховенства права (законність, пов'язаність публічної влади правами людини, додержання основних принципів права, правова визначеність, пропорційність, сумлінність публічної влади) і розкривається їхній зміст. Вибір між верховенством права і верховенством державної сваволі визначається автором як найважливіший цивілізаційний вибір публічної влади і правничої спільноти (зокрема наукової), що є предметом їхньої відповідальності перед сучасним суспільством і майбутніми поколіннями.

Ключові слова: верховенство права над державною сваволею, Європейський суд з прав людини, європейська судова доктрина, законність, права людини, правова визначеність, пропорційність, сумлінність публічної влади, право на справедливий суд, відповідальність правників.

В. С. Смородинский. Практика Европейского суда по правам человека как фактор становления современного цивилизованного государства. – Статья.

Статья представляет собой научное исследование европейской судебной доктрины верховенства права над государственным произволом, стержнем которой является практика Европейского суда по правам человека. Автором определяются современные требования верховенства права (законность, связанность публичной власти правами человека, соблюдение фундаментальных принципов права, правовая определенность, пропорциональность, добросовестность публичной власти) и раскрывается их содержание. Выбор между верховенством права и верховенством государственного произвола определяется автором как важнейший цивилизационный

выбор публичной власти и юридической общественности (в том числе научной), являющийся предметом их ответственности перед современным обществом и будущими поколениями.

Ключевые слова: верховенство права над государственным произволом, Европейский суд по правам человека, европейская судебная доктрина, законность, права человека, правовая определенность, пропорциональность, добросовестность публичной власти, право на справедливый суд, ответственность юристов.

V.S. Smorodynskyy. The practice of the European Court of Human Rights as a factor in the emergence of modern civilized state. – Article.

The article is a scientific study of the European judicial doctrine of the rule of law over the public outrage, the core of which is the practice of the European Court of Human Rights. The author defined the modern requirements of the rule of law (legality, limitation of public power by human rights, fundamental principles of law, legal certainty, proportionality, and integrity of public authorities) and analyzes their content. From the author's point of view the alternative between rule of law and rule of state arbitrariness is the main civilization choice of public power and legal community (e.g. scientific one), which is considered to be the subject of their responsibility to present-day society and future generations.

Keywords: rule of law over public outrage, European Court of Human Rights, European judicial doctrine, legality, human rights, legal certainty, proportionality, integrity of the public authorities, the right to a fair trial, responsibility of lawyers.

Верховенство права над державною сваволею є юридичним фундаментом сучасної Європи і наріжним каменем її правової системи. Як зазначив Правлячий Князь Ліхтенштейну Ганс-Адам II у своїй книзі «Держава у третьому тисячолітті», «єдиною сферою, за виключенням міжнародних відносин, в якій держава... все ще має конкурентну перевагу перед приватними компаніями, місцевими громадами і союзами громад, – це верховенство права. Для переважної більшості населення найважливішим завданням держави є забезпечення правового захисту, закону і порядку... Те, що верховенство права дотепер існує у багатьох демократичних державах, варто назвати маленьким чудом... Яка користь від демократичної правової держави, що розбудувала найскладнішу суспільну систему чи проводить витончену культурну політику, тоді як головний стовп конституційної держави – верховенство права – обрушився

і держава не в змозі надати своїм громадянам гідний правовий захист?» [1, с. 141-143].

Принципи, що складають концептуальну юридичну конструкцію верховенства права і виводяться з неї, сформульовані в рішеннях європейських національних конституційних судів та Європейського суду з прав людини і становлять європейську судову доктрину верховенства права.

Відповідно до цієї доктрини концепт верховенства права означає додержання публічною владою сучасної цивілізованої держави, низки засадничих вимог (принципів).

Відповідно до цієї доктрини концепт верховенства права означає додержання публічною владою сучасної цивілізованої держави низки засадничих вимог (принципів).

Першою з них є вимога неухильного додержання, точного та однакового виконання і правильного застосування законодавства усіма суб'єктами права, передусім органами публічної влади та їх посадовими особами (ця вимога добре відома вітчизняній правовій доктрині як «принцип законності» й утілена в ст. 19 Конституції України).

Другою є вимога пов'язаності публічної влади правами людини (human rights), тобто їх неухильне додержання і ефективне забезпечення. Права людини є фундаментальними (основними) – це певний перелік загальновизнаних найважливіших стандартів, що склалися історично, є відбиттям рівня сучасної людської цивілізації і закріплені в низці джерел міжнародного публічного права («каталог прав людини»).

У філософсько-правовому сенсі права людини є природними, оскільки виходять від самої природи людини, а не від свавільного розсуду держави чи інших публічних інституцій (див. ст. 1 Загальної декларації прав людини 1948 р.: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах»). Вони є невід'ємними, тобто розглядаються як невід'ємна складова особистості, без якої вона не тільки є безправною в юридичному сенсі, але й не може існувати і розвиватися нормально в соціальному сенсі, не може бути особистістю, бо не має можливостей для задоволення своїх потреб та інтересів. Отже, без цих прав не можуть нормально розвиватися ані суспільство, ані держава. Оскільки держава не наділяє ними людину, то не може і відібрати. При цьому права людини є невідчужуваними – з причин, що зазначені вище, людина навіть за влас-

ним свідомим волевиявленням не може відмовитись від цих прав, обміняти їх на певні матеріальні блага, заставити, позичити тощо.

Права людини є універсальними, тобто поширюються на всіх людей незалежно від їх громадянства, національності, раси, статі. Втім, ця властивість заперечується або коригується рядом науковців з огляду на природні відмінності людей (національні, культурні, статеві тощо).

Права людини є егалітарними (рівними) – належать кожному рівною мірою і забезпечують право однакового ставлення до кожного незалежно від расових, статевих, вікових та інших відмінностей. Водночас ця властивість передбачає і додаткову потужність механізмів забезпечення прав меншин.

Вони є категоричними (безумовними) – їх визнання, гарантування і забезпечення є категоричною вимогою до держави як засадничі цілі її встановлення (згадаймо доктрину суспільного договору). Отже, та держава, що не забезпечує прав людини, а ргіогі є нелегітимною, несправедливою, а її громадяни мають природне право на переустановлення такої держави будь-якими засобами.

Права людини є юридичними – чіткими юридичними нормами і водночас ефективними юридичними механізмами, визнаються і гарантуються державою як шляхом їх закріплення в конституції та інших законодавчих актах, так і шляхом приєднання держави до відповідних міжнародних угод, що складають «міжнародне право прав людини» (international law of human rights). Утвердження, забезпечення і захист прав людини є головним юридичним обов'язком сучасної цивілізованої держави. Водночас ці права є моральними, тобто ґрунтуються на позаюридичних, внутрішніх потребах, переконаннях і ціннісних орієнтирах людей; обов'язок публічної влади визнавати, гарантувати і захищати їх є моральним, категоричним незалежно від їх юридичного закріплення і ставлення влади до них [2-5; 6, с. 16-21].

Правам людини відповідають зобов'язання держави щодо невтручання у сферу індивідуальної свободи, поваги до прав людини, їх забезпечення, захисту і сприяння реалізації (Статут ООН, ст. 1 Конвенції про захист прав людини та основних свобод, ст. 3 Конституції України). Це зобов'язання є системою трьох основних типів зобов'язань держави:

1) зобов'язання поважати права людини, що вимагає від представників держави утримуватись від їх порушень;

2) зобов'язання захищати права людини, що передбачає обов'язок держави захищати носіїв прав людини від протиправного втручання в процес їх реалізації і карати правопорушників;

3) зобов'язання забезпечувати здійснення прав людини, що вимагає від держави вживати активних дій (заходів) з метою сприяння реалізації прав людини.

Європейський суд з прав людини при тлумаченні та застосуванні Конвенції про захист прав людини та основних свобод використовує доктрину негативних і позитивних зобов'язань держави.

Негативні зобов'язання вимагають від держави утриматись від втручання в реалізацію прав людини. Отже, порушення прав людини відбувається внаслідок або активного перешкоджання державою їх реалізації, або непропорційного її втручання в таку реалізацію.

Позитивні зобов'язання вимагають від держави активного втручання в реалізацію прав людини; порушення цих прав відбувається внаслідок відсутності необхідних активних дій з боку держави.

З наведеного, у свою чергу, випливає вимога до публічної влади використовувати всі прийнятні (розумні) та належні засоби для захисту прав людини. Такі засоби можуть бути юридичними (зокрема законодавче закріплення прав людини, встановлення певних юридичних процедур, вимог тощо) або практичними (наприклад, вжиття певних заходів з метою запобігання нанесенню засудженим особам тілесних ушкоджень) [7, с. 178-179].

Фундаментальною національною гарантією прав людини і водночас вимогою верховенства права є незалежне, неупереджене і некорумповане правосуддя, зокрема адміністративна юстиція.

Третьою вимогою верховенства права до публічної влади є вимога додержання фундаментальних принципів права (свободи, справедливості, рівності, гуманізму) у правотворчій і правозастосовній діяльності, зокрема заборона негативної дискримінації – невиправданого обмеження людини в її правах за будь-якою ознакою (національністю, расою, статтю, майновим станом тощо). Загалом, розглядаючи систему координат верховенства права і державу в ній, слід розуміти, що осями цієї системи є свобода, справедливість і рівність як фундаментальні принципи права.

Четвертою є вимога правової визначеності (передбачуваності, правової впевненості). Відповідні вимоги до правотворчості та правозастосування свого часу були сформульовані професором

Гарвардської школи права Л. Фуллером на прикладі невдалої правотворчої діяльності короля Рекса і складають так звану «внутрішню моральність права»: закони повинні мати загальний характер; закони мають бути оприлюднені, щоб громадяни знали норми, яких вони повинні дотримуватися; ухвалення і застосування законів, що мають зворотну дію, слід звести до мінімуму; закони мають бути зрозумілими; закони не повинні бути суперечливими; закони не повинні вимагати дій, що виходять за межі спроможностей тих, хто має їх дотримуватися; закони повинні бути відносно постійними; повинна існувати відповідність між формулюванням законів і їх реальним застосуванням [8, с. 43].

Крім цього, актуальним для України є вимога неухильного й оперативного виконання судових рішень як необхідна умова правової визначеності та верховенства права загалом (на це неодноразово вказував Україні Європейський суд з прав людини).

П'ята вимога передбачає впровадження в діяльність публічної (передусім судової) влади принципу пропорційності, тобто досягнення у правотворчості та правозастосуванні балансу інтересів особи, інших осіб і суспільства. Органи публічної влади не можуть накладати на громадян зобов'язання, що виходять за межі суспільної необхідності. Аналогом пропорційності є американська судова доктрина «зважування інтересів», що передбачає при вирішенні справ зважування загального (національного, суспільного) та особистого інтересів, за наслідками чого взяття під судовий захист того з них, що має більшу вагу, тобто суспільну цінність. Відповідно до принципу пропорційності юридичне (передусім судове) оцінювання дій, вчинків і рішень органів публічної влади та їх посадових осіб має здійснюватися за допомогою «тесту на пропорційність» за такими критеріями:

- 1) доцільність – засіб, призначений для досягнення публічною владою певної мети, має підходити для досягнення цієї мети;
- 2) необхідність – з усіх придатних публічною владою має бути обрано той засіб, що найменше обмежує права приватної особи;
- 3) баланс інтересів (пропорційність у вузькому сенсі, або принцип балансування) – збиток, завданий приватній особі обмеженням її прав, має бути пропорційним суспільній вигоді від досягнення цілей такого обмеження) [9, с. 59-81].

Шостою засадничою вимогою верховенства права до публічної влади сучасної цивілізованої держави є вимога сумлінності цієї влади, тобто сумлінної реалізації органами публічної вла-

ди наданих їм повноважень. Основною перепорою на шляху до впровадження верховенства права у суспільне життя є корупція та інші зловживання публічною владою. З певними застереженнями можна погодитись з дослідниками, які вважають корупцію неформальним чинником цілісності та стійкості деяких, так званих «сильних», держав, «держав природного права» із «закритими суспільствами» (до яких ці автори образливо, але цілком обґрунтовано відносять і Україну) [10, с. 134; 11, с. 139-141]. Проте тотальна корупція як усталена вада функціонування публічної влади в цих державах, передусім органів охорони правопорядку і судів, унеможливує впровадження верховенства права, вщент його розтрощує, оскільки є вочевидь несумісною з більшістю його вимог. При цьому держава втрачає надійні орієнтири і координати верховенства права, що послаблює її, відриває від сучасної цивілізації, неминуче рано чи пізно призводить до її політичного та економічного занепаду. Отже, цілісність і «сила» таких держав насправді є тимчасовою, а економічні та політичні перспективи за відсутності суттєвих систематичних змін у напрямку повернення до координат верховенства права – вочевидь песимістичними. І підтвердженнь цього на політичній карті світу достатньо.

Ключовим принципом сучасної цивілізованої держави відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод є належне здійснення правосуддя. Враховуючи той факт, що право на справедливий судовий розгляд як складова принципу верховенства права займає одне з головних місць у системі глобальних цінностей демократичного суспільства, Європейський суд з прав людини завжди пропонував досить широке його тлумачення [12, с. 277-512].

Так, у справі *Delcourt v. Belgium* Суд зазначив, що «в демократичному суспільстві у світлі розуміння Конвенції, право на справедливий суд посідає настільки значне місце, що обмежувальне тлумачення ст. 6 не відповідало б меті та призначенню цього положення». У справі *Bellet v. France* Суд зазначив, що «ст. 6 Конвенції містить гарантії справедливого судочинства, одним з аспектів яких є доступ до суду. Рівень доступу, наданий національним законодавством, має бути достатнім для забезпечення права особи на суд з огляду на принцип верховенства права в демократичному суспільстві. Для того, щоб доступ був ефективним, особа повинна мати чітку практичну можливість оскаржити дії, які становлять втручання у її права».

Як свідчить позиція Суду у багатьох справах, основною складовою права на суд є право доступу, в тому розумінні, що особі має бути забезпечена можливість звернутись до суду для вирішення певного питання, і що з боку держави не повинні чинитись правові чи практичні перешкоди для здійснення цього права.

Практика Суду щодо України стосовно гарантій, закріплених ст. 6 § 1 Конвенції знайшла своє відображення у справах, які стосуються права доступу до суду і справедливого судового розгляду. Так, у справі «Трегубенко проти України» Суд дійшов висновку, що застосувавши процедуру нагляду з метою скасування судового рішення, винесеного на користь заявника, Пленум Верховного Суду України порушив принцип юридичної визначеності та право заявника на доступ до суду, гарантоване ст. 6 § 1 Конвенції. Аналогічного висновку щодо скасування остаточного судового рішення Суд дійшов у справах «Науменко проти України», «Полтораченко проти України», «Тімотієвич проти України». Суд визнав, що в цих справах, в яких мали місце скасування рішень, які набули статусу остаточних та мали обов'язковий характер, було порушено ст. 6 § 1 Конвенції. У рішенні у справі «Іванов проти України» Суд констатував, що «право на суд є ілюзорним, якщо національна правова система дозволяє, щоб остаточне, обов'язкове до виконання судові рішення залишилося невиконаним на шкоду будь-якій із сторін». «Держава, – зазначено в рішенні, – не може виправдовувати нестачею коштів невиконання судових рішень, винесених проти неї або проти установ чи підприємств, які перебувають у державній власності або контролюються державою». Це прямо впливає з вимог Конвенції. Суд дійшов висновку, що «причина затримок у виконанні остаточних рішень національних судів полягає в існуванні низки різних дисфункцій у правовій системі України», яка «досі не спромоглася вжити заходів для покращення ситуації, незважаючи на значну і послідовну практику Суду з вирішення таких справ».

Українське суспільство і держава мають усвідомити, що вибір між верховенством права і верховенством державної сваволі є важким, але очевидним цивілізаційним вибором держави, яка претендує на статус європейської і має намір посісти достойне місце на карті сучасної Європи. Величезна відповідальність за обрання Україною європейського цивілізаційного шляху, його обґрунтування та правове забезпечення покладається на вчених-правознавців і суддів (насамперед суддів Конституційного Суду України) – усіх тих, кому суспільство доручило місію вкорінення в національну

правову систему як принципу верховенства права, причому в його сучасній інтерпретації (передусім Європейського суду з прав людини), так і засадничих правових вимог, що є його невід'ємними складовими.

Література

1. Ханс-Адам II, князь. Государство в третьем тысячелетии ; пер. с англ. / Князь Ханс-Адам II. – М. : Инфотропик Медиа, 2012. – 320 с.
2. Права людини: Концепції, підходи, реалізація / За ред. Б. Зізік ; пер. з англ. – К. : вид-во «Ай Бі», 2003. – 263 с.
3. Філософія прав людини / За ред. Ш. Госепата, Г. Ломанна ; пер. з нім. – К. : Ніка-Центр, 2008. – 320 с.
4. Лейбо Ю. И., Толстопятенко Г. П., Экштайн К. А. Научно-практический комментарий к главе 2 Конституции Российской Федерации «Права и свободы человека и гражданина» / Под ред. К. А. Экштайна. – М. : «Издательство ЭКОМ», 2000. – 448 с.
5. Экштайн К. Основные права и свободы. По российской Конституции и Европейской Конвенции. Учеб. пособие для вузов / К. Экштайн. – М. : NOTA BENE, 2004. – 496 с.
6. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посібник. Вид. 10-е, доп. / П. М. Рабінович. – Львів : Край, 2007. – 224 с.
7. Теорія держави і права : посібник для підготовки до державних іспитів / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський, Г. О. Христова ; за заг. ред. О. В. Петришина. – 2-ге вид., допов. і змінене. – Х. : Право, 2013. – 208 с.
8. Фуллер Л. Л. Мораль права ; пер. з англ. / Л. Фуллер. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.
9. Коэт-Элия М., Порат И. Американский метод взвешивания интересов и немецкий тест на пропорциональность: исторические корни ; пер. с англ. / М. Коэт-Элия, И. Порат // Сравнительное конституционное обозрение. – 2011. – № 3. – С. 59-81.
10. Дарден К. Целостность коррумпированных государств: взяточничество как неформальный институт управления ; пер. с англ. / К. Дарден // Прогнозис. – 2010. – № 1. – С. 109-134.
11. Уэйнгаст Б. Р. Почему развивающиеся страны так сопротивляются верховенству закона? ; пер. с англ. / Б. Р. Уэйнгаст // Прогнозис. – 2010. – № 1. – С. 135-162.
12. Де Сальвиа М. Прецеденты Европейского суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г. ; пер. с фр. / М. де Сальвиа. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 1072 с.